

„SVASTIKA” KAIP KOSMOLOGINIS SIMBOLIS IR ETNINIS POŽYMIŠ

Alegas DZIARNOVIČIUS, Ala KVIATKOUSKAJA

Stereotipas „svastikos” simbolį tapatinti su atitinkamu fašistinės ideologijos bei praktikos akcesuaru – suprantamas psichologinis stabdys – gerokai ap sunkino šio archajiškosios indoeuropiečių pasaulėžiūros elemento tyrinėjimus ne tik Baltarusijoje bei buvusioje TSRS, bet ir visoje Europoje bei Amerikoje ir privertė nutylėti turtingą daiktinę medžiagą. Tuo tarpu ši simbolį derėtų nagrinėti konkrečiame istoriniame kontekste, atsižvelgiant ir į etninius, religinius bei psichologinius veiksnius.

Kaip žinoma, svastika (patį terminą mes pasisavinome iš sanskrito *svastika*-) yra nepaprastai senas simbolis, gausiai aptinkamas visos Pietinės Azijos tautų ornamentuose bei raštuose. Itin būdingas jis ir ten gyvavusioms religijoms. Hindai ir dabar jį plačiai tebe naudoja. Pavyzdžiui, hindų ekstremistai būtent svastikomis primena apie save musulmonų kvartaluose.

Reikia turėti galvoje, jog hinduizmas – tai brahmanizmo transformacijos, įvykusios apie I m. e. tūkst. vidurį, padarinys. Savo ruožtu brahmanizmas – tai Vedų religijos, išpažintos atsikrausčiusių Pietų Azijon arijų genčių, ir vietinių gyventojų dravidų tikėjimų sintezė. VI a. pr. m. e. kaip alternatyva brahmanizmui išsirutuliojęs buddhizmas irgi pasiėmė svastiką sau už atributą. Kaip tik buddhistai kartu su savo religija išplatino šį simbolį po Kiniją bei Japoniją,¹ juo reikšdami pasveikinimą ir palinkėjimą gero. Taigi, juolab nesant faktų, liudijančių svastiką vartojus dravidus, galima tvirtinti, kad ji Indijon buvo atsinešta indoeuropiečių.

Be to, svastika sutinkama ne tik indoiranėnų bei jiems artimose srityse. Rečiau, bet pasitaiko šis simbolis ir Afrikoje. O Šiaurės Amerikos žemyne svastika iki pat Antrojo pasaulinio karo buvo vienas iš svarbiausių indėnų navahų ornamentų elementų. Tokį svastikos paplitimą galima paaiškinti šio simbolio kilme iš visuotinai paplitusio kryžiaus, susijusio su ugnies išgavimu. Tam, kad kryžium sudėti pagaliai laikytųsi, išoriniai jų galai būdavo užlaužiami, taigi visa tokia konstrukcija įgaudavo „kablių kryžiaus” pavidalą. Kai kurių Australijos genčių ugnis šitaip išgaunama iki šiol.² Galimas daiktas, tokios pat kilmės ir baltarusių ornamentų simbolis . Funkciškai susijusi su ugnies išgavimu, svastika tad yra soliarinis ženklas, simbolizuojantis saulę ir apskritai ugnį, kuri, senolių įsitikinimu, yra būtent saulės dalelė.

Veikiausiai dar prieš suskylant indoeuropiečių vienybei susiformavo dviejų pavidalų svastikos: 1) tiesiog kryžius su į vieną ar kitą pusę (pagal laikrodžio rodyklę arba prieš) stačiu kampu užlaužtais galais; 2) iš vieno taško „išaugusios” keturios žmogaus kojos.³

Antikoje svastika pasirodo ant kai kurių graikiškų vazų, sicilietiškų monetų. Pas krikščionis svastika pateko dviem keliais: iš antikinio pasaulio ir iš vietinių Vakarų Europos religijų. Neatsitiktinai svastika jau III m. e. a. gerbta Mažosios Azijos krikščionių,⁴ piešta katakombose, kuriose gyveno pirmosios Romos krikščionių bendruomenės. Krikščionys šį simbolį perėmė „gama kryžiaus” vardu, *crux gammata* – jame buvo išvelgiamos keturios galais sujungtos graikiškos raidės „gama” – ir suteikė jam išganingosios Dievo malonės reikšmę (pamatas – ta pati saulė, visam kam žemėje teikianti gėrį ir gyvastį). Būtent šia reikšme svastika gausiai pasirodo Vakarų Europos viduramžių meno paminkluose: XII–XIV a. bronziniuose antkapiuose, kunigų apdaruose ir t.t. Tačiau arši tarpkonfesinė kova bei atitinkamų klasikinių formų kryžiaus kanonizavimas svastiką išstūmė.

Viduramžiais svastika buvo paplitusi ir musulmonų šalyse. Pavyzdžiai – ornamentas su svastika Širdaro medresėje Samarkande bei jos atvaizdai ant Aukso ordos monetų (Taktamyšo 1380–1390 metų anoniminis atspaudas, Giulistanas).⁵

Nauja susidomėjimo svastika banga Europoje prasidėjo XIX a. Klasicismą pakeitusi eklektika siekė suderinti įvairius praėjusių epochų bruožus, ir ne visuomet atsitiktinai. Į vaizduojamojo meno sistemą, tik jau su mažesne ideologine potekste, tapo įtraukta ir svastika, visų pirma pradėta naudoti mažosiose architektūros formose, dekore ir dekoratyviniame taikomajame mene. Be to, eklektikai būdingi, o tai visiškai suprantama, įvairesni svastikos tipai, pavyzdžiui, „šakotasis (*залинавы*) kryžius”, kitados paplitęs tarp galų (*галаў*).⁶ Tipiškas pavyzdys – namas Nr. 13 Peršamaiskos gatvėje Mogiliove.⁷

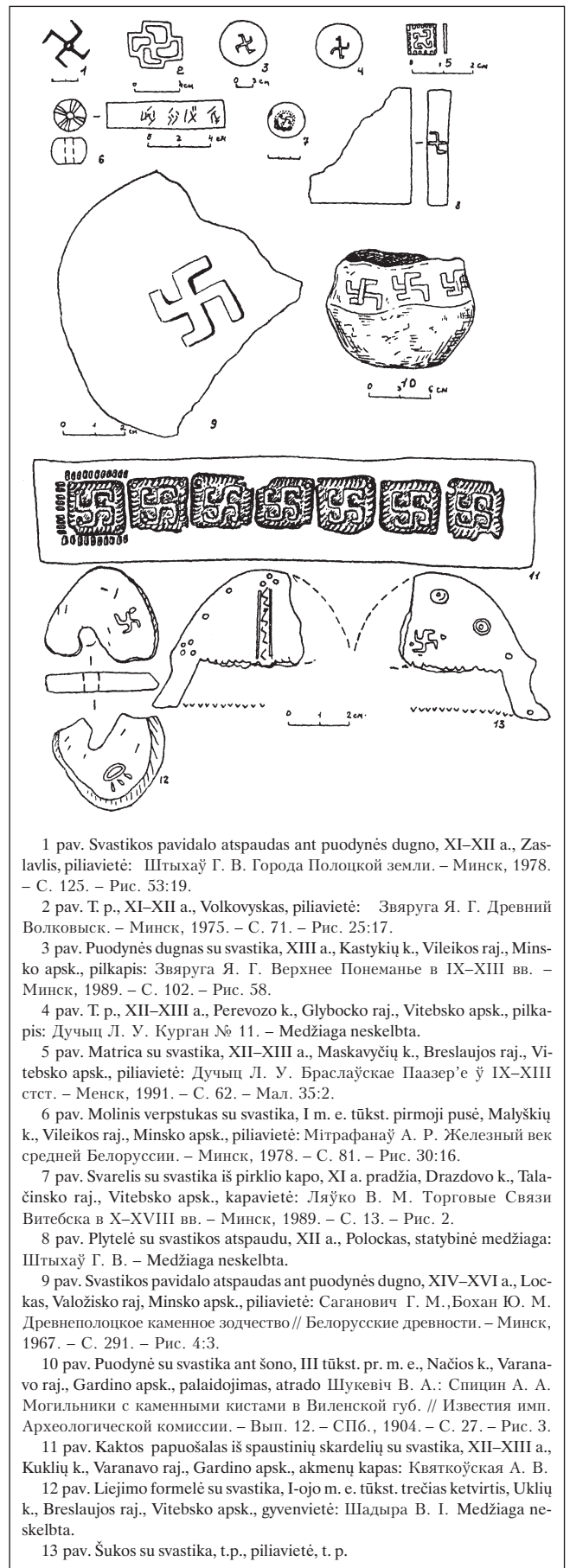
Po 1917 m. Vasario revoliucijos Laikinoji vyriausybė, pareiškusį ketinimą rūpintis liaudies gerove, nutarė pasiūlyti tam tikslui ir senąjį soliarinį simbolį. Jo atvaizdas pasirodė ant vadinamųjų dūmkų – kupiūrų po 250 bei 1000 rublių.⁸ Po spalio įvykių, pinigų klausimui iškilus visu aštrumu, tačiau esant silpnai materialinei bazei, buvo nuspręsta

kol kas toliau leisti tokius pačius, kaip ir Laikinosios vyriausybės, popierinius piniginius ženklus. Panaudotos netgi tos pačios spausdinimo staklės, tie patys antspaudai.⁹ Iki pat 1921 m. liepos tebespausdintos ir „dūmkos“ su svastika. Tarybų valdžios nuomone, tokia simbolika neprieštaravo revoliucijos tikslams. Šios kupiūros buvo išimtos iš apyvartos tik iki 1922 m. spalio. Svastikos būta ir ant tų kupiūrų, kurių klišės Laikinoji vyriausybė paruošė ateičiai, 1918-iesiems metams. Tarybų valdžia jas pradėjo spausdinti 1919-aisiais. Soliarine simbolika buvo pažymėtos abi stambiausios šios serijos kupiūros – po 5000 ir 10 000 rublių, paleistos apyvartai 1920 m. gruodyje Liaudies komisarų tarybos 1919 m. spalio mėnesio dekretu.¹⁰

Kaip tik tuo metu Europoje pakilo susidomėjimas indoeuropiečių klausimu ir, savo ruožtu, arijiška simbolika. Tai liudija ir pasirodžiusi K. Jaegerio knyga „Dėl kabių kryžiaus istorijos bei simbolikos“,¹¹ kurioje apžvelgiama visa ankstesnė svastikos raida.

Antrame XX a. ketvirtyje svastikos likimas smarkiai pasisuko. Kurdami savo ideologiją vokiečių naciai kartu rūpinosi ir simbolika bei ritualais. Siauriems ideologiniams tikslams buvo panaudojamos ir mokslo žinios. Taip tapo suabsoliutinta viena iš etnografijos mokslo darbinių hipotezių, indoeuropiečių protėvyne spėjanti esant Šiaurės Vokietiją. Prancūzų rašytojas bei sociologas J. A. Gobineau ir anglų germanofilas H. S. Chamberlenas dar XIX a. antroje pusėje sukūrė arijų rasės teoriją, pasak kurios, vokiečiai esą tikrieji senosios indoeuropiečių protautės, jos nordiškojo elito palikuonys.¹² Visa tai ir davė pagrindą vokiečių fašistams svastiką padaryti savo partijos simboliu. Paskui ji tapo įtraukta ir į valstybinį herbą, atsirado ant kariuomenės vėliavų. Taip prasidėjo svastikos diskreditacija, kurios europiečių akyse jau nereabilitavo nė fašizmo karinis sutriuškinimas. Matyt todėl, kad apskritai simbolio poveikis žmogaus psichikai daug stipresnis už idėjų bei lozungų poveikį. „Freudo–marxizmo“ mokyklos atstovas Reichas tokį sąjonišką svastikos poveikį aiškino tuo, kad ji esą simbolizuoja lytiškai susijungusių du kūnus. Jo nuomone, šiuo simboliu naciai veikė masinės psichologijos gelminį, sąjonišką lygmenį.¹³

Senovėje svastikos būta paplitusios ir tarp baltų, o geriausiai, itin išraiškingais dekoratyviniais pavidalais ją išsaugojo latviai.¹⁴ Gausiai svastika baltų naudota dekoratyvinėje taikomojoje dailėje: metalo dirbiniuose, audiniuose, drožyboje. Dar anksčiau šis ženklas kaltas akmenyse, kurių funkcinė paskirtis ne visiškai aiški. Esama duomenų, jog tokiais akmenimis galėjo būti žymimos žemės valdos.¹⁵ Gana pagrįstas atrodo tvirtinimas, jog atitinkamai išdėstyti šie akmenys galėjo atlikti šventyklos funkcijas,¹⁶ kur būdavo atnašaujama, tuokiamasi.¹⁷ Senieji latviai svastiką pažinojo kaip „ugnies kryžių“, latvių mitologijoje priskiriamą aukščiausiam baltų dievui Perkūnui (lat. *Pērkons*, pr. *Percunis*), kuriam ji nenusileido ir savo populiarumu.¹⁸ Svastikos ornamentas pačiomis ryškiausiomis lytimis gyvavo latviuose iki pat XX a. Vienas iš tokio simbolikos pastovumo

1 pav. Svastikos pavidalo atspaudas ant puodynės dugno, XI–XII a., Zaslavlis, piliavietė: Штыхай Г. В. Города Полоцкой земли. – Минск, 1978. – С. 125. – Рис. 53:19.

2 pav. T. p., XI–XII a., Volkovyskas, piliavietė: Звяруга Я. Г. Древний Волковыск. – Минск, 1975. – С. 71. – Рис. 25:17.

3 pav. Puodynės dugnas su svastika, XIII a., Kastykių k., Vileikos raj., Minsko apsk., pilkapis: Звяруга Я. Г. Верхнее Понеманье в IX–XIII вв. – Минск, 1989. – С. 102. – Рис. 58.

4 pav. T. p., XII–XIII a., Perevozo k., Glybocko raj., Vitebsko apsk., pilkapis: Дучыц Л. У. Курган № 11. – Медзіага neskelbta.

5 pav. Matrica su svastika, XII–XIII a., Maskavų k., Breslaujos raj., Vitebsko apsk., piliavietė: Дучыц Л. У. Брацлаўскае Паазер’е ў IX–XIII стст. – Менск, 1991. – С. 62. – Мал. 35:2.

6 pav. Molinis verpstukas su svastika, I m. e. tūkst. pirmoji pusė, Malyškių k., Vileikos raj., Minsko apsk., piliavietė: Мітрафанав А. Р. Железный век средней Белоруссии. – Минск, 1978. – С. 81. – Рис. 30:16.

7 pav. Svarelis su svastika iš pirklio kapo, XI a. pradžia, Drazdovo k., Talačinsko raj., Vitebsko apsk., karavietė: Ляўко В. М. Торговые Связи Витебска в X–XVIII вв. – Минск, 1989. – С. 13. – Рис. 2.

8 pav. Plytelė su svastikos atspaudu, XII a., Polockas, statybinė medžiaga: Штыхай Г. В. – Медзіага neskelbta.

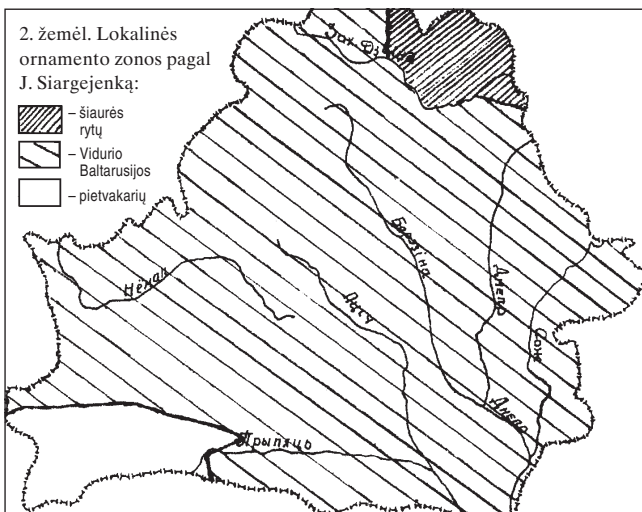
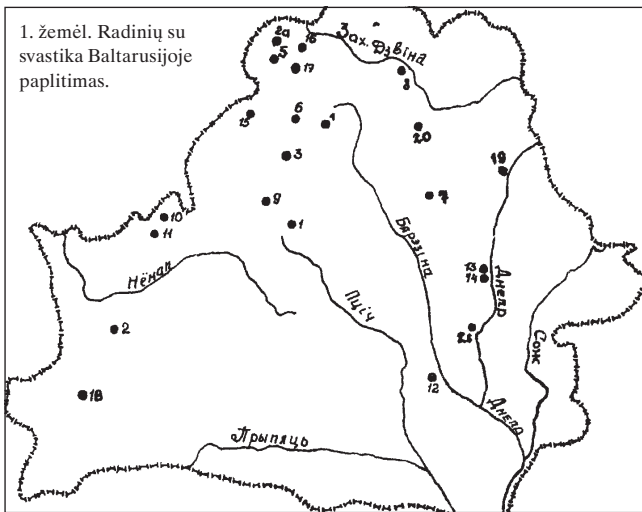
9 pav. Svastikos pavidalo atspaudas ant puodynės dugno, XIV–XVI a., Lockas, Valožisko raj., Minsko apsk., piliavietė: Саганович Г. М., Бохан Ю. М. Древнеполоцкое каменное зодчество // Белорусские древности. – Минск, 1967. – С. 291. – Рис. 4:3.

10 pav. Puodynė su svastika ant šono, III tūkst. pr. m. e., Načios k., Varanavo raj., Gardino apsk., palaidojimas, atrado Шукевич В. А.: Спицин А. А. Могильники с каменными кистами в Виленской губ. // Известия имп. Археологической комиссии. – Вып. 12. – СПб., 1904. – С. 27. – Рис. 3.

11 pav. Kaktos papuošalas iš spaustinių skardelių su svastika, XII–XIII a., Kuklių k., Varanavo raj., Gardino apsk., akmenų karas: Квяткоўская А. В.

12 pav. Liejimo formelė su svastika, I-ojo m. e. tūkst. trečias ketvirtis, Uklių k., Breslaujos raj., Vitebsko apsk., gyvenvietė: Шадыра В. I. Медзіага neskelbta.

13 pav. Šukos su svastika, t. p., piliavietė, t. p.

paaikškinimų galėtų būti tas, kad, vokiečiams pavergus latvių gentis, visa pastarųjų tautinė kultūra susitelkė būtent liaudies kūryboje, rutuliojusioje (o visų pirma – siekusioje išsaugoti) tradicinio liaudies meno laimėjimus. Baltijos pamary rasti keramikos dirbiniai su kalendoriniais ženklais¹⁹ liudija, kad svastika baltų naudota ir už kalendorinį ženklą. Dėl paties svastikos pavadinimo, tai latviuose būta bent keleto jo atmainų. Tai ir „ugnies kryžius“, ir „Perkūno kryžius“, ir deivės „Laimos kryžius“.²⁰ Esama net klasifikacijos, sulig kuria svastika, nukreipta pagal laikrodžio rodyklę, – tai laimės (t.y. Laimos) kryžius, o nukreipta priešingai, prieš laikrodžio rodyklę, t.y. kairėn, – ugnies kryžius, būtent svastika.²¹ Nors ugnis ir šiaip susijusi su Laima: ugnies židinyje koja judinti nevalia – galima išmušti Laimai akį. Nakčiai iš ugnies reikia išimti akmenėlius – kad Laimai būtų minkšta miegoti.²² Be to, latvių liaudies priežodis byloja, jog „viena pliauska nedega“, – ugnį dera kūrėti kryžmai viena ant kitos sudėtomis malkomis.

Kitokia padėtis slavų srityse. Nepaisant žymių mitologinių bei kalbinių paralelių su indoiranėnais, svastikų čia gana reta, o aiškiai išreikštų šio simbolio pavyzdžių, taip plačiai žinomų baltuose, neaptinkama išvis.

Baltarusija priklauso Pabaltijo istoriniam kultūriniam regionui. Savo ruožtu svastikos ant įvairiausių radinių čia žinomos nuo seniausių laikų. Pavyzdžiui, V. A. Šukevičiaus akmenų kape ties Načios gyvenvietėje aptikta molinė urna. Urnos aukštis siekė 8,3 cm, plotis – 12,3 cm, o ornamentą sudaro keturios sveikos ir dvi dalinės (t.y. su viena kryžma be galų) svastikos (10 pav.). Žinomos svastikos ir ant verpstukų, randamų ankstyvojo geležies amžiaus gyvenvietėse (pavyzdžiui, ties Malyškiais bei Taimanavu – 6 pav.). Mūsų atveju Taimanavo radinys ypač svarbus, nes atstovauja Adamensko gyvenvietės tipo kultūrai, iškilusiai Zarubinecų ir vietinės baltiškos Dnepro–Dauguvos kultūrų sąveikoje.²³ Svastikos priskyrimas jai turi mums išimtinę reikšmę. Kur kas daugiau radinių su svastikomis viduramžių archeologiniuose paminkluose (žr. 1 žemėl.). Kaip matyti iš pavyzdžių, svastikos atvaizdai pasitaiko ant kuo įvairiausių daiktų – keramikos dirbinių (dažniausiai ant puodynės dugno), verpstukų, papuošalų ir t.t.

Baltarusijoje susiklostė ypatinga padėtis. Pirma, svastika aptinkama tik grynai baltiškuose palaidojimuose. Antra, Zaslavlyje rastas keraminio dirbinio dugnas su svastikos pavidalo atspaudu; keraminiai dirbiniai su svastikomis taip pat žinomi iš Volkovysko, Losko bei pilkapių ties Kastykiais (Vileikos raj.); svastikos atvaizdas matyti ant XI a. pirmosios pusės svarelio (7 pav.). Jau B. Rybakovas pagrįstai įrodė, jog tokie atspaudai – tai meistrų žymės,²⁴ vadinasi, veikiausiai jie atspindi vietinę dailės tradiciją. Pažymėtina, kad ir savo prasmę svastikos simbolis Baltarusijoje išlaikė iki pat Naujųjų laikų, ką liudija svastikos pavidalo atspaudai ant XVII a. pirmosios pusės plytų iš Šventosios Dvasios cerkvės Voršoje.

Genetiškai susijusi su svastika ir atitinkama trijų šakų figūra – ugnies bei namų židinio ženklas. Ties Polocku rasta trikampė bronzinė plokštelė iš XIII a. ketvirto dešimtmečio su kaip tik tokiu ornamentu – trimis užsuktomis įraizomis.

XIX a. Polesėje svastikas etnografai yra pastebėję ant trobų lėkių, ant krikščioniškų atvaizdų.

Baltarusių liaudies mene ant rankšluosčių bei prijuosčių, paprastai išsiuvinėta raudonais medvilniniais siūlais, svastika aptinkama iki pat XIX a. vidurio. Tokie siuvinėjimai žinomi iš Mogiliovo, Lunineco apskričių. XIX a. pabaigoje šis ženklas randamas išaustas ant dvynių rankšluosčių. Tokie rankšluosčiai žinomi iš dabartinių Minsko bei Gardino apylinkių (V. Fadzejevos informacija, Baltarusijos mokslų akademija, Etnografijos ir folkloro institutas).

Įdomių pastebėjimų leido padaryti ir baltarusių ornamento analizė. J. Siargejenka išskyrė tris lokales sritis (2 žemėl.): pietvakarių (riba – linija per Vysokoje, Pružanus, Beriozą, Lagišina, Luninečą, Pinską), šiaurės rytų (riba – linija per Rosonus, Polocką, Vitebską, Lezną) ir Vidurio Baltarusijos, užimančią visą likusią šalies teritoriją.²⁶ Kitiems ornamento motyvams visose trijose srityse iš esmės sutampant, pastebima žymi svastikos bei kryžiaus pastorintais rombiškais galais persvara šiaurės rytų srities ornamentuose, o pietvakarių srityje svastika išvis nepasitaiko.

Palyginus archeologinę bei etnografinę medžiagą darosi aišku, kad svastika paplitusi kaip tik ten, kur labiausiai tebebuvo jaučiamas baltiškasis substratas (ypač Polocko žemėje). Kadangi I ir II m. e. tūkstantmečių sandūroje slavų svastika bevartota menkai, galima manyti, jog meistras, savo keraminį dirbinį užantspaudavęs šiuo ženklu, arba pats buvo baltas, arba itin artimai susijęs su baltų kultūra. Tradicinis liaudies ornamentas susiklostė būtent vietinės baltų tradicijos ir slaviškų reminiscencijų sąveikoje. Ornamento tipų lokalizacija, iš svastikos paplitimo arealo kone visai pašalinusi pietvakarinę sritį, kai kurių tyrinėtojų kaip tik laikomą slavų protėvyne, patvirtina tokias išvadas.

Baltai, susidarant baltarusių etnosui, įnešė didžiulį indėlį. Taigi senoji svastika Baltarusijos teritorijoje – baltų kultūrinės tradicijos (o kartu ir pagonybės) simbolis.

Apibendrinant galima pasakyti, jog svastika, kitados priklausiusi visai indoeuropiečių bendrijai, vėliau perėjo atskirų indoeuropiečių tautų žinion, kurių buvo vartojama nevienodai aktyviai. Šiam simboliui suteikiama prasmė kai kur kito ir net deformavosi. Nepaisant didelio paplitimo, svastika tam tikrais atvejais gali būti laikoma etniniu požymiu. Baltarusijos teritorija tam pavyzdys.

Iš gudy (baltarusių) kalbos vertė Dainius RAZAUSKAS

Versta iš: Олег Дзярновіч, Ала Квяткоўская. „Свастіка“ як касмалягічны ды этнавызначальны сымбаль // Крыўя. – Менск, 1994, №1, с. 75–88.

NUORODOS:

1. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. XXIX. – Кн. 57. – СПб., 1900. – С. 71–72.
2. Нейхардт А. А. Загадка „святого“ креста. – Москва, 1963. – С. 10; Нейхардт А. А. Происхождение креста. – Москва, 1975. – С. 8.
3. Энциклопедический... – С. 71–72.
4. Ramsay W. M. Studies in the History and Art of the Eastern Roman Provinces. – London, 1906. – P. 18–33.
5. Янина С. А. Монеты Золотой Орды из раскопок и сборов Поволжской археологической экспедиции на Царском городище в 1959–1962 гг.
6. O czi Kryża w czasach przedchrześcijańskich. – Warszawa, 1890. – S. 84–85.
7. V. Kalinino informacija, už kurią autoriai jam nuoširdžiai dėkoja.
8. Kowalski M. Znaki pieniężne ZSRR. 1917–1982. – Warszawa, 1983. – S. 47–49. [Nuo *dūmà*, rus. *дума* – Rusijos parlamento, paleisto bolševikų, pavadinimas. – D. R.]
9. Гусаков А. Д. Очерки денежного обращения России накануне и в период Октябрьской социалистической революции. – Москва, 1946. – С. 109.
10. V. Rabcevičiaus informacija, kuriam autoriai reiškia padėką.
11. Jaeger K. Zur Geschichte und Symbolik des Hakenkreuzes. – Leipzig, 1921.
12. Лемешонок Д. Проклятие // Родник. – Рига, 1988, № 6, с. 55.

13. Тарасов К. Е., Кельнер М. С. „Фрейд–марксизм“ о человеке. – Москва, 1989. – С. 123.
14. Лемешонок Д. Min. veik. – С. 57.
15. Эниньш Г. Что скрывают письма? // Родник. – Рига, 1989, № 1, с. 36–38.
16. Виск И. Знаки на камнях // Родник. – Рига, 1988, № 6, с. 32–33.
17. Эниньш Г. Min. veik. – С. 39.
18. Лемешонок Д. Ten pat.
19. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – Москва, 1981. – С. 323.
20. Эниньш Г. Загадки знаков // Родник. – Рига, 1988, № 1, с. 34, 37–38.
21. Klētnieks V. Senku raksti. – 1964. – L. 108.
22. Гравитис В. Хорошо забытое старое // Родник. – Рига, 1990, № 3, с. 35.
23. Митрофанов А. Г. Железный век средней Белоруссии. – Минск, 1978. – С. 117–118.
24. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. – Москва, 1984. – С. 176.
25. Штыхов Г. В. Древний Полоцк IX–XIII вв. – Минск, 1975. – С. 69.
26. Сергеев Ю. Г. О локальных особенностях белорусского народного орнамента // Этногенез белорусов. Тезисы докладов на конференции по проблеме „Этногенез белорусов” 3–6 декабря 1973 г. – С. 184–185.

FROM BELARUS

„Swastika” as cosmological symbol and ethnical sign

Aleg DZIARNOVICH,
Ala KVIATKOUSKAYA

In the second half of this century the investigations on the sign of swastika were burdened because of it being related with the Second World War German Nazism. However, the sign itself is exceptionally old and archaic; it has nothing in common with the ideology or practice of the 20th century. Its name is of the Sanskrit origin. It came from India and as early as the beginning of our era spread throughout the whole of Asia together with the Buddhism, moreover, it was known to the ancient inhabitants of America. It is supposed that swastika was brought to India by Aryans, that is, by the ancient Indo-Europeans. To this day, swastika in folk ornamentation has been preserved by distinct Indo-European peoples, and it is also widespread in some areas of Eurasia. First and foremost, the Balts and Latvians particularly should be mentioned among them. It turned out that the spread of the sign of swastika in the territory of the present Belarus is indicative of the density as well as of the influence of the Baltic substratum upon the formation of the ethnicity of Belarus. Thus, swastika might be considered the ethnical sign. The present Belarus is the example of this.